

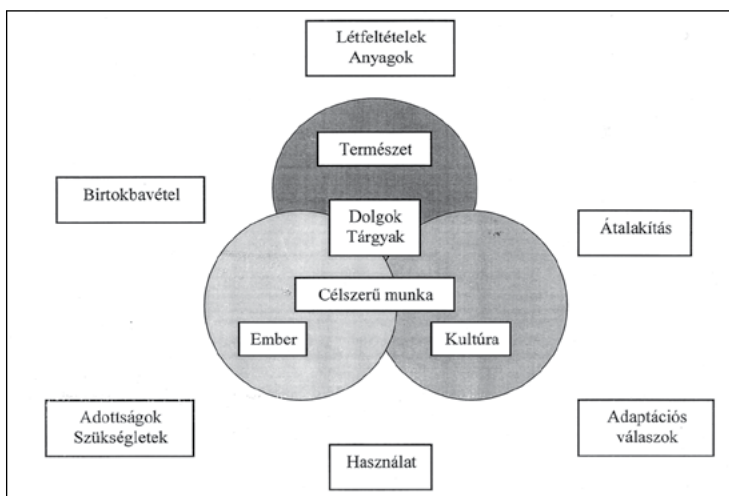
TÁRGY ÉS KULTÚRA

A tárgy mibenlétével, természetével, jellegzetességeivel foglalkozó elméleti szakirodalom legjelesebb képviselői közt mindenekelőtt Jean Baudrillard (Baudrillard 1987) és George Kubler (Kubler 1992) nevét kell megemlítenünk. A témáról magyar szerzők – így Hernádi Miklós (Hernádi 1980), Fél Edit és Hofer Tamás (Fél–Hofer 1964, 1969), majd ugyancsak Hofer (Hofer 1983) – tollából is jelentek meg kiváló összefoglalások, gondolatébresztő tanulmányok. Bevezetőnkben rájuk támaszkodunk.

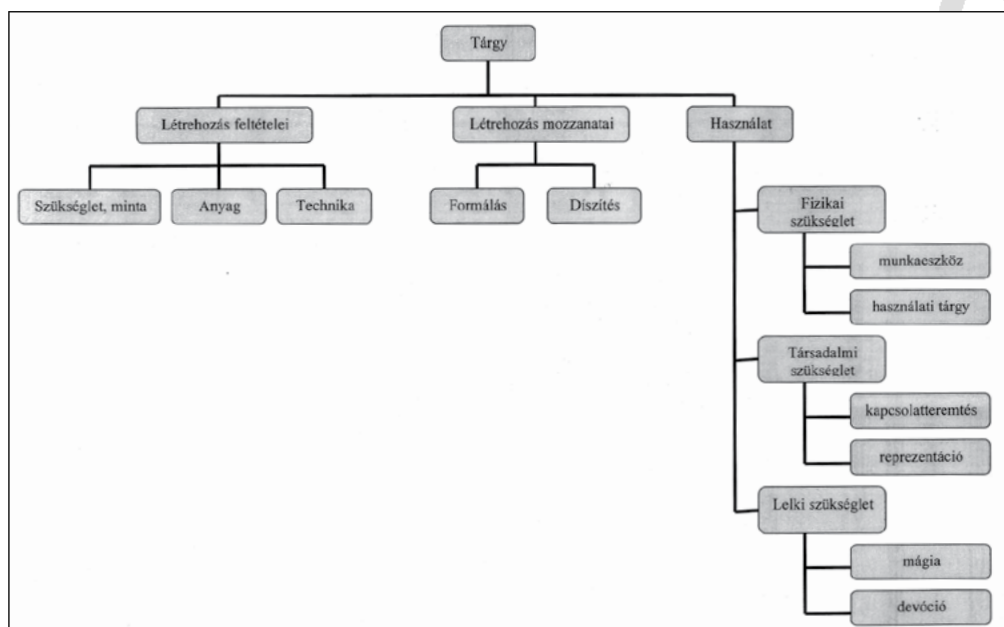
Tárgy és anyagság

A *tárgy* a kultúra anyagi tényezője. Az ember hozza létre, a természetből való kiválasztással (ez esetben még nem is tárgy csak dolog), vagy munkával, a természeti anyagot valamely eszközzel, technikával valamely célszerűség, rendeltetés érdekében szerkezeti-
leg átalakítva, valamilyenné formálva. Az alakítás fő indítéka, hogy „meghosszabbítsa a kezét”, megkönnyítse az életét, szükségletei kielégítéséhez, munkája végzéséhez a lehető legmegfelelőbb eszközt biztosítsa. Egyáltalán nem véletlen, hogy milyen anyagból, milyen technikával, milyen formájú, milyen szerkezetű tárgyat állít elő. Az anyagválasztást (anyaghasználatot) meghatározzák környezete természeti adottságai. Az ember a céljának leginkább megfelelő, korábban jól bevált anyagokat hasznosítja, az elődök által kidolgozott fogásokat, eljárásokat, technikákat sajátítja el. A készen kapott megoldásokat egészíti ki, gazdagítja a testreszabás, a begyakorlás során szerzett tapasztalatait kamatoztatva. A készítendő tárgy formája, felépítése sem véletlenszerű: befolyásolja az anyag minősége, az alkalmazott technika, és mindenekfelett a tárgy *rendeltetése, célszerűsége* – *munkaeszköz, használati cikk, reprezentációs és/vagy devóciós dístárgy* – melynek szintén a generációk gyakorlatában kikristályosodott minta szerint igyekszik megfelelni. A tárgyak formáját és szerkezetét viszonylag stabilá teszik a környezeti – anyagi, technikai – feltételek, valamint az emberi igényekhez való igazodás. A készítés során érzelmi, vágyai, törekvései, gondolatai is beleépülnek produktumába. Használati szerepüknek,

eszközfunkciójuknak köszönhetően a tárgyak gazdasági értéket hordoznak, és más használati értékű javakra felcserélhetők, vagyis forgalmi értékkel rendelkeznek, s ugyanakkor jelként üzenetet közvetítenek készítőjükről használójukról.

1. ábra. A tárgy a természet–társadalom–kultúra metszéspontján

2. ábra. A tárgy strukturális elemei

Tárgyak, közösségek, emberek

A *tárgyalkotás*, illetve *tárgyhasználat* szokások által meghatározott, társadalmi jellemű tevékenység. Az ember a közösségben elfoglalt helyével együtt – melyet neme, kora, családi állapota, foglalkozása, vagyona, rangja, megbecsültsége befolyásol – készen kapja tevékenysége feltételeit, mintáit, életkörülményeit, vagy legalábbis annak kereteit. A különböző feltételek közt élő emberek *tárgykultúrája* igen eltérő lehet. Az egyes korok és társadalmi csoportok, és az azok által felkínált lehetőségek igen általánosan, széleskörűen befolyásolják a *tárgyhasználati szokásokat*. Vannak tipikusan nőies és férfias tárgyak, gyermekkorra szabottak, fiatalok vagy öregek által kedveltek, pásztorok, avagy a földművesek munkavégzéséhez illeszkedők, asztalosok és/vagy szücs mesterek kezébe valók, gyári munkások és városi tisztségviselők otthonaiba simulók.

A *tárgyi világ megszerkesztését* elvek, normák, arányok irányítják. Így a tárgyak, számukkal és minőségükkel jellemzik a használójukat, visszautalnak annak igényeire és lehetőségeire. Kedvező feltételek mellett túlléphetik a szükséges minimum határait, célszerűségüket tekintve *létszükségleti* és *reprezentációs* tárgyakra oszolhatnak. Utóbbiak a rang és társadalmi státusz kifejezőjévé, jelképévé válnak, jelenlétükkel, arányukkal stabilizálhatják a társadalmi különbségeket.

A tárgyak a használat során, használóik révén *kommunikációs funkciókkal* töltődnek fel. Tájékoztatják a kívülállót a tárgyat használók kilétéről, nemi, életkori, foglalkozási, rangbeli, vagyoni hovatartozásáról (*szociológiai funkció*), vallanak tulajdonosaik szándékairól, gondolkodásmódjáról, világnézetéről, értékrendjéről (*ideológiai funkció*). Sőt, információkat közvetíthetnek a felejtés homályába tűnt korok és benépesítőik világáról (dokumentáris funkció). A készítés évszámának megörökítése a készítő vagy készített korokon átívelő üzenetközvetítő szándékáról tanúskodik.

A tárgy *igényes megformáltsága* mindenekelőtt a tökéletesen birtokolt technikával van összefüggésben. A funkciónak megfelelő, tetszetős forma és díszítmény az emberre pszichikailag is pozitíven hat, a kellemes arányok és színek általában megnyugtatják a szemlélőt, míg a kellemetlenek diszharmoniajukkal szorongásait fokozzák. Az anyagok, formák és színek ugyanis rendelkeznek bizonyos saját *érzelmi potenciállal*, amely spontánul, az egyén pillanatnyi hangulatának megfelelően, és tudatosan, kulturális ismereteinek hatására egyaránt aktivizálódhat. Ez utóbbi sajátossága teszi lehetővé, hogy a spontán reakciók mellett a tárgyalkotó-tárgyértelmező ember tudatos üzenetközvetítési szándékával is számolhassunk, mely által a tárgy ideológiai jellé, elvont gondolatok, művészi megsejtések közvetítőjévé válhat. Ezeket csak a hasonló kultúrán nevelkedett egyén képes megközelítőleg hasonló módon értelmezni.

A megszokás révén tárgyakat az emberek *intimizálják*: magukénak érzik, és környezetükben biztonságban, otthonosan érzik magukat. Átadásukkal, elajándékozásukkal érzelmi és társadalmi kapcsolatokat erősítenek meg, eredetük, történetük révén szereteteik képét, életük fontos történéseit idézik fel, emlékeznek, érzelmeket élnek át újra, az élet és a világ nagy kérdéseiről medítnak.

Az önmagukban közömbös, élettelen tárgyak humanizálódnak, érzellemmel és jelentéssel telítődnek.

Tárgyak és értékek

A tárgyakat rendeltetésük és a velük kapcsolatos elvárások, a nekik tulajdonított értelmek és értékek hierarchiája szerint két fő kategóriába sorolják: a közönséges *használati tárgyak*éba, vagy értelemteremtő/értelemkövetítő *műtárgyak*éba. E kategorizálás leegyszerűsítő, elsősorban a tárgy külső megjelenésére és alapfunkciójára vonatkozik. A hétköznapi tárgyak az anyagukon, technikai megoldásukon és elrendezésükön, formaadásukon kívül más minőségi jegyet nem tartalmaznak, jelentőségük pusztán ergológiai jellegű. Közönséges munkaeszközök, igen lassan változó alaptípusokkal. Bonyolultabbá válásuk különleges szükségletekkel, az azok nyomán keletkező újításokkal kapcsolatos (Kubler 1992: 33, 65). Élettartamuk működőképességük függvénye: ha már nem képesek gyakorlati szerepük betöltésére, értéküket veszítik, hulladékká válnak. A profán szféra tartozékai, ideológiai többletjelentést nem hordoznak.

Míg a használati tárgyak nem többek önmaguknál, összetett üzenetet hordoznak, önmagukon messze túlmutatnak a közvetlen hasznosságot meghaladó műtárgyak.

Ezek *járulékos jelek* egész rajával, képszerűen jelenítik meg a társadalomnak a társadalmi rendről és világról alkotott fogalmát (Szalay 2004: 3, 7, 8). Értékdimenzióik összefüggésben állnak a társadalom értékeivel, s ez a társadalmi használatukban is tükröződik. Például ahol a társadalmi egyenlőtlenség jellemző, amit fenn is akarnak tartani, ott nagy hangsúlyt fektetnek a különbségek vizuális kifejezésére. A legértékesebb tárgyak birtokosai a közösség legnagyobb hatalommal rendelkező tagjai, a politikai és kultikus titkos szövetségek, vezetői.

A ghánai ashantiknál mintegy harmincféle szék jelezte egészen pontosan használója nemét és pontos státuszát és – a közösség vélekedésének megfelelően – magáévá tette tulajdonosa szellemi, jellembeli és lelki tulajdonságait és alakította személyiségét. A székformák és díszítmények milyenségükkel és hétköznapi/ünnepi/rituális használati szabályaikkal jelezték a használók társadalmi rangját. A társadalmat szervező hierarchikus elvet a *függőlegesen megkettőzött* szék fejezte ki, az égből jövő nemességet a királynő szék-ülőkéjének *aranyborítása*, az uralkodás alapelvét – miszerint erőszak helyett meggyőzést kell alkalmazni – pedig az oszlopán elhelyezkedő beszédes jel, a *bölcsesség-csomó* jelezte. Az értékesebb székek használatának az udvar által szabályozott jogrendjét csak halálbüntetés terhe árán lehetett megszegni. Az uralkodói széket a birodalomalapító ős székével azonos, őt szimbolizáló égi eredetű *szakrális tárgy*nak tekintették. Úgy képzeltek, hogy az ünnepek alkalmával vele és más tárgyakkal, az uralkodó által az egész közösség jelenlétében vezetett *szertartások* révén megnyerhetik az ős szellemét, amely társadalmi rangja és hatalma teljességét birtokolva most is befolyásolható valamennyiük javára, feltéve, ha betartják az általa képviselt értékrendet. A rituális cselekvések során

felmutatott szimbólumok így egész közösség jólétére kihatottak. E szakrális tárgyak a fennálló korlátozások közepette egyszerre tudatosították a különbségeket, és teremtették meg a közösség egységét (Szalay 2004: 8). Rituális használatuk kötelező érvényével a rend megőrzésének és a hatalom megtartásának az eszközei voltak.

Az új guineai baruya törzsek tárgykategorizálásának¹ alapján szintén a *szent* és a *profán* közötti megkülönböztetés áll, mely a hiedelmeket, a vallást és mágiát is elhatárolja a hétköznapi tudat formáitól. Ez a birtoklással és cserével kapcsolatos viselkedésformákban is megnyilvánul.

A tárgyak univerzumának kulcsfontosságú szféráját náluk is a szent dolgok alkotják. Ezeket féltve őrzik és elidegeníthetetleneknek tekintik, mivel úgy tartják, hogy bennük a világegyetem működési rendje fölött uralkodó láthatatlan szellem lakozik, s általa titkos és örökölhető tudás testesül meg. E szimbólumok sajátos körülmények közti használatával és az általuk megtestesített szellemi tartalmak felelevenítésével, a mitológiák, rítusok, áldozati cselekvések megismétlésével ők is a maguk javára kívánják befolyásolni e szellemeket. Maurice Godelier szerint e – „tudati tartalommal” rendelkező, „képzetes dolgok” (*objets imaginaires*) – a hozzájuk fűződő „képzetes reprezentációk” (*représentations imaginaires*), a beléjük sűrűsödő képzetek (név, erő, hatalom) és a használók (a társadalom körülhatárolt egyénei vagy csoportjai) révén hatalommal rendelkeznek, miközben a társadalmi kapcsolatokat homályossá teszik.² „A szent dolgok mögött a fennálló társadalmi rendszer különféle rítusokban testet öltő mitologikus-kozmologikus igazolása rejtőzik” (Czinder 1997: 4).

A baruyák más *értékes tárgyai* (*objets précieux*), noha ajándékként is szolgálnak, használatra is átadhatók, elidegeníthetetlen jellegűek, azaz a tulajdonosi joguk nem változik. A mindennapi élet használati tárgyai egyszersmind a pénz, csereeszköz szerepét is betöltik.

A modern társadalmakban, ahol az ideológia uralkodó alapelve a társadalmi egyenlőség, a spontán módon differenciálódó tárgyuniverzum által tükröződő különbségek látható jeleit elkendőzni igyekeznek. Ezért a hivatali bürokrácia önmagát túlélő elemei, amilyenek a csak a vezető hivatalnokokat megillető magas támlájú karosszék, ma az anakronizmus benyomását keltik.³

Godelier szerint a modern, nyugati társadalmakban sincs hiány „képzetes dolgok”-ban, de ezeknek az alapján immár nem a vallás áll, mely mindinkább egyéni cselekvés, hanem a politika; az alkotmány pedig sok tekintetben megfelel annak, amit a szent tárgyak jelentettek az archaikus társadalmak közösségei számára (Czinder 1997: 5).

1 Godelier ezzel kapcsolatos könyvéről lásd: Czinder 1997.

2 A társadalom számára ezek a dolgok jelentik a szükséges szilárd alapokat, s teremtik meg a megfelelő „homályosságot”, átláthatatlanságot ahhoz, hogy mindaz, aminek alapján a társadalmi rend, struktúra kialakult, fennmaradjon és reprodukálódjon” (Czinder 1997: 4).

3 Godelier a zürichi államhivatalok példáját hozza fel (Czinder 1997: 6).

A tárgyak átörökítése

A hagyományos társadalmakban az önmagukon túlmutató, az esztétikum legbelső körét alkotó, értékes és ritka műalkotásoknak nemcsak a birtoklását és használatát szabályozta monopólium, hanem a megőrzését is. E tárgyakat kezdettől az örökkévalóságnak szánták, függetlenül kívánták az időtől. Megőrizhették az ideájukat az újra és újra történő megismétlésükkel, vagyis lehető legpontosabb lemásolásukkal. Megőrizhették magukat a tárgyakat, a túlvilágra is magukkal vive, mint több törzsi kultúra és civilizáció égi eredetű uralkodói tették, hogy szellemlétük során is részesüljenek a lényegükből. Így őrizték meg kincseiket, értékeiket önmaguk és az utókor számára az ókori egyiptomi fáraók piramisaikban, a szkíta királyok halomsírjaikban. De megőrizhették a jeles személyek személyes tárgyait hátramaradó utódaik is, szentélyekben elkülönítve és szakralizálva, amint azt aszantik az ősinek minősített székkel tették. Az ókori városállamok templomokban halmozták fel szakrális műkincseiket, a zsidók a 11–12. századtól zsinagógákba gyűjtötték rituális tárgyaikat.⁴ A háborúskodások során idegen városállamokba, birodalmi központokba áthurcolt műkincsek a hódítók számára már nem ugyanazt a tartalmat közvetítették: a győzők fölényét hirdették, gazdagságát növelték, de így vagy úgy, egyszersmind valamit magukkal hoztak egy idegen kultúra légköréből, s ezáltal a megismerés forrásává váltak. Már Nagy Sándor által a 4. században alapított *Museion*a tudományos központként működött. A reneszánsz polgársága számára az antik műtárgyak munkapéldányok gyanánt a világ megismerésének eszközeiként szolgáltak, s ezt az elképzelést a később létrejövő egyetemes múzeumok is képviselték. A modern nemzetek saját magukat kívánták megismerni azzal, hogy javaik egy részét *átörökítésre* méltónak ítélték, s a kulturális emlékezet tárházaiként, modern múzeumi intézményeket hoztak létre. Itt a *tárgyi örökséget* szakemberek közreműködésével, intézményesen örökítik meg, dokumentálják, őrzik és hasznosítják. A múzeumok intézményességükkel garantálják a „határidő nélküli létezés és az érvényesség igényével” létrejött műtárgyak tényleges *megörökítését* (Szalay 2004: 10): a kiállításokon mutogatják, beszélnek, írnak róluk mint népcsoportok letűnt kultúráinak tanúiról. Ám a saját kontextusukban még sokoldalúan felfogható, érthető tárgyak az eredeti környezetükből kiemelve merőben más funkciót kaptak, és a készítőik és használók szándékaira, szokásaira vonatkozó információik jelentős részét elveszítették. A megfelelő kultúrák ismeretének hiányában még a tárgyak

4 A zsidó rituális tárgyak gyűjtése a zsinagóga feladata lett, amely ezeket a tárgyakat a szent helyén tartotta, a Tóra-ládában (szekrényben) (heihal). Bizonyos közösségek (kehillot) iratkönyvei (pinkaszim) azt tanúsítják, hogy olyan szabályokat vezettek be, amelyek meghatározták, hogyan tanácsos a tárgyakat tárolni és megőrizni, milyen alkalmakkor lehet használni, s ki vehette ki őket a heihalból. A hozzáférhetőség korlátozott volt. A közösségi természetű zsidó vallási tárgyak akkor váltak láthatóvá, amikor bizonyos feladatot töltöttek be, ugyanakkor a hitközség számára alapvetően láthatatlanok maradtak az idő túlnyomó részében – csakúgy, mint más rituális tárgyak más kultúrákban és vallásokban. A tárgyak, amelyeket egy bizonyos kehilá generációkon át gyűjtött, nemcsak meghatározott vallási funkciót szolgáltak, hanem mind személyes, mind társadalmi jelentéssel is rendelkeztek az eredeti patrónus és a kehilá történetében. Az egyéni otthonok is tartottak néhány zsidó szertartási tárgyat – sokkal kevesebbet, mint ahogyan a modern korban elterjedt – azzal a céllal, hogy bizonyos rituálékat elvégezzenek (Cohen 2003: 2).

használati/illetve műtárgyakként való besorolása is gondot okozott, hisz „csak a saját kultúránkban, a saját korunkban lehetünk bennfentesek” (Vogel 1995: 3). Így a belőlük rendezett kiállítások is inkább tükrözik a kurátor, mint az alkotók és használók megítélését. Ezt a közelmúltban Susan Vogel kiállítási trükkökkel és provokatív rendezvényekkel tette nyilvánvalóvá: az afrikai kultúrákból származó egyszerű halászhálók látványos prezentálásával, művészi megformáltságú szobrocskák tömegcikkék közötti elvegyítésével bizonyította, hogy a nyugati ember értékelése mennyire meglepetésszerű és irreális, valóságtól elcsúszott lehet, s a nézőket mennyire befolyásolja képzeletük formálásában. Ugyanerre a következtetésre jutott a különböző műveltségű emberek kiállított tárgyakhoz fűzött igen eltérő interpretációit számba véve is (Vogel 1995: 3).

Csak némileg különbözik ettől az európai nemzeti, regionális és lokális, ipartörténeti és néprajzi múzeumok esete. Mielőtt e kérdést részletesebben taglalnánk, annyit előrebozsáthatunk, hogy az ezekben tucat számra, száz számra behordott tárgyak dokumentálása is igen sok kívánni valót hagyott maga után. Pedig „a megkülönböztetés a »rendeltetészerűen művészi« és az »átváltóság által művészié vált« között nagyon is hasznos” (André Malraux véleményét idézi Maquet 2003: 33).

A múzeumi megőrzés révén a tárgyak *metamorfózison* mennek át: eredeti eszköz-funkciójukat elveszítik, és helyette múzeumi formációs folyamatok tárgyáivá válnak: sokoldalúan dokumentálják, őrzik, kiállítják, a nevelés és szórakoztatás eszközeivé teszik őket. Jelfunkcióik átalakulva élnek tovább: részben megőrződnek, részben szegényednek, harmadrészt kiegészülnek. Az önmaguk pusztán fizikai mivoltából is értelmezhető jelentéseik továbbélnek, az eredeti kontextusból származók elvesznek, az új funkciójukból eredők hozzáadódnak. Miközben már csak részleges információkat nyújtanak arról a valóságról, melynek részei voltak, „nem válnak jelentéstől üressé, csak szabaddá”: elsősorban az emberek tudatos értékőrző, értékszelektáló törekvését fejezik ki. Mindenkori megőrkítőjük felelősségén és kompetenciáján múlik, hogy mit tudnak általuk üzeni a hordozójuk kultúrájáról. Ez a kérdés igen élesen merül fel az ún. népművészeti tárgyak megítélése és értelmezése esetében.